

رمز بقای پوشش زنان هند

شهرزاد خادمی

کارشناس ارشد معماری منظر
shahrzad.khademi@gmail.com

این مقاله برگرفته از طرح تحقیقاتی "تأثیر متقابل هنر ایران و هند" و برداشت‌های میدانی سفری مطالعاتی است که در سال ۱۳۹۱ توسط مرکز پژوهشی نظر برگزار شد.

چکیده

پوشش زنان یکی از نمادهای منظر شهرهای هندوستان است. شواهد امروز حاکی از آن است که علی‌رغم گذشت دوره‌های تاریخی و سلطه انگلستان بر این کشور و نیز ورود مدرنیسم به آن نوع پوشش زنان غالباً دستخوش تغییر نشده است. این مسئله سبب هویت‌بخشی به منظر شهرهای هندوستان و نیز حفاظت از منظر فرهنگی این کشور شده است. پوشاک و صنعت نساجی سابقه‌ای دیرینه در هند دارد. صنعت نساجی در هند بسیار درآمدزاست و اقدامات مدیریتی زیادی برای حفظ آن انجام شده است. علی‌رغم وجود فروشگاه‌هایی با برندهای جهانی، همچنان شاهد کاربرد پوشاک هندی هستیم و غالب زنان همچنان از این پوشش استفاده می‌کنند. در این راستا اقدامات مدیریتی، اقتصادی و فرهنگی کمک‌رسان بوده است؛ حمایت از صنعت داخلی، وضع قوانین گمرکی برای ورود کالاهای خارجی، تبلیغات، صادرات پوشاک به خارج از مرزهای کشور و خلاقیت در چاپ و دوخت لباس در کنار سیاست‌های دولتی هند به پیشرفت و تبدیل لباس هندی به عنوان گزینه‌ای منتخب از سوی زنان این کشور تأثیر بسزایی داشته است.

این پژوهش براساس مشاهدات نگارنده از منظر شهرهای هند و نیز مطالعات کتابخانه‌ای تنظیم شده است.

واژگان کلیدی

صنعت نساجی، پوشاک، زنان، منظر فرهنگی، هند.

مقدمه

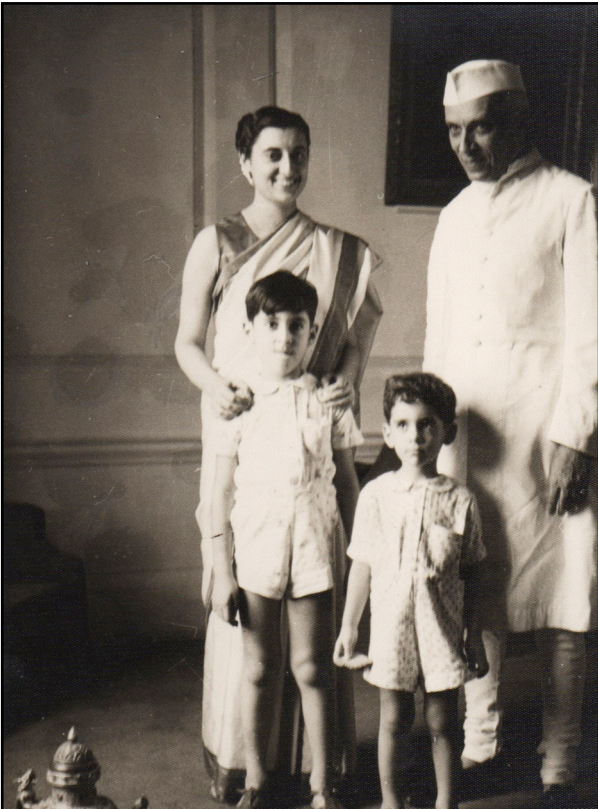
نوع و شکل و حتی رنگ پوشاک نیز، بی‌تأثیر نیست (تصویر ۱). سنت‌ها، آداب و رسوم و پوشش مردم از جمله عواملی است که به هویت‌بخشی و خوانایی محیط کمک می‌کند. منظر فرهنگی محصولیست از تعامل انسان با محیط پیرامونش که در آن حضور انسان بسیار دخیل است.

براساس تعریف میراث جهانی یونسکو منظر فرهنگی، پویا و مشارکتی بوده و به راحتی از مداخله‌ای که انسان در ساخت آن دارد قابل تشخیص است و طبق تعریف منظر شهری حضور انسان و چگونگی آن اعم از فیزیکی یا تأثیر او بر محیط، منظر فرهنگی را شکل می‌دهد. این امر حاکی از آن است که انسان‌ها با پوشش خاص خود می‌توانند فضا را خواناتر کرده و باعث هویت‌بخشی آن شوند. این تنها مؤلفه برای هویت‌بخشی به فضا نیست ولی یکی از شاخصه‌های مهم در منظر فرهنگی شهرهاست. هندوستان از جمله کشورهایی است که برای حفظ منظر فرهنگی شهرهای خود اقدامات ارزشمندی انجام داده است. یکی از این اقدامات حفظ پوشش زنان در این کشور است. علی‌رغم گذشت دوره‌های تاریخی متفاوت، ورود مدرنیسم، حضور زنان در عرصه فعالیت‌های اجتماعی، پیشرفت تکنولوژی در این کشور و اتفاقاتی از این دست، هنوز شاهد پوشش هندی برای مردم این کشور به خصوص زنان هستیم. به نحوی که علی‌رغم تمام تغییرات در منظر شهرهای هند و مدرن شدن ساختمان‌ها همچنان با دیدن تصویری از هند قادر به تشخیص منظر هندی آن هستیم (تصویر ۲).

حال پرسش این است رمز بقای این نوع از پوشش توسط زنان در

پوشاک بارزترین سمبل فرهنگی، مهم‌ترین و مشخص‌ترین مظهر قومی و سریع‌الانتقال‌ترین نشانه فرهنگی است که به سرعت تحت تأثیر پدیده‌های فرهنگ‌پذیری در بین جوامع گوناگون انسانی قرار می‌گیرد. حتی عده‌ای معتقدند استیلای فرهنگی و سلطه‌پذیری در وهله اول از طریق انتقال پوشاک صورت می‌گیرد و نیز می‌توان با تغییر پوشاک یک جامعه، نوع معیشت و شیوه تولید آنها را نیز دچار دگرگونی ساخت و تغییر و تحولاتی در ساختار زندگی اجتماعی آن جامعه ایجاد کرد.^۱ از سوی دیگر بشر همواره در زندگی اجتماعی خود، برای ایجاد ارتباط و رساندن پیام دلخواه از نشانه‌هایی مشهود چون پوشاک استفاده می‌کند که زبان خاص خود را دارد و از ابزارهای کارآمد و مؤثر در پیشبرد هرگونه هویت‌سازی و هویت‌پردازی است. هویت به عنوان یک مفهوم ارتباطی که وسیله‌ای برای شناخت تشابهات و تفاوت‌هاست، به ریشه‌های زندگی، روش‌ها و منش‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم گره خورده است. لباس در این متن نمود بصری از هویت افراد می‌شود. حالا دیگر هدف از پوشش لباس تنها حفاظت نیست بلکه به غیر از بعد زیبایی‌شناختی شخصیت و هویت افراد است و به نوعی می‌توان گفت طبقه اجتماعی، قدرت و نفوذ افراد را با زبان فصیح و شیوای پوشاک می‌توان فهمید.

آب و هوا، کار و پیشه و جنگ و تحولات اجتماعی از عوامل مؤثر در نوع لباس بوده است. به غیر از این عناصر، نقش مراسم سنتی و فرهنگی نظیر مناسک مذهبی، جشن‌ها و سوگواری‌ها در

تصویر ۲. جواهر لعل نهرو با دخترش ایندرا و نوه‌هایش، ۱۹۵۰. مأخذ: www.oldindianphotos.in

تصویر ۱. لباس زنان و عروسک‌ها در مراسم نمادین عروسی شیوا و پاواراتی، لباس سنتی هندی است. ادیپور، هند. عکس: شهرزاد خادمی، ۱۳۹۱.

صنایع نساجی و پوشاک مانند سهمیه صادرات در پنبه و پارچه‌های نخی وجود دارد (Kyvik Nordås, 2004).

مصرف بالای بازار داخلی، پتانسیل صادراتی فوق‌العاده، عصر جدید کارآفرینان خلاق و ریسک‌پذیر، استفاده از آخرین فن‌آوری تولید فیبر با کیفیت بالا از مواد خام و سیاست‌های حمایتی دولت از نقاط قوت این صنعت در هند به شمار می‌رود (دفتر مطالعات آماری و راهبردی صنعت نساجی، ۱۳۹۰).

• قوانین مالیاتی

در هند مالیات‌های گوناگونی وجود دارد که شیوه محاسبه آنها با یکدیگر متفاوت است و نیز به نوع این مالیات‌ها بستگی دارد. مالیات بر واردات (customs duty) بعد از مالیات بر درآمد، مالیات بر شرکت سهامی و مالیات بر خدمات، در مقام چهارم قرار دارد (mapsofindia.com). این بدان معناست که ورود کالا، منسوجات و پوشاک به این کشور مستلزم پرداخت مالیات سنگینی است.

• نیروی کار ارزان

ماهیت صنعت نساجی هند نیازمند نیروی انسانی زیاد است؛ به همین خاطر نقش عمده‌ای در اشتغال‌زایی اغلب کشورهای مترقی و نه عقب‌افتاده دارد. هندوستان برای رفع مشکل ناشی از نیروی کار غیر ماهر خود اقداماتی را در نظر گرفته است مانند آرایه پوشش‌های بیمه‌ای برای کارگران، توجه بیشتر به دانش فنی، هویت‌بخشی به کارگران نساجی، اعطای مزایای بیشتر در مقابل اخذ تعهدات کاری بلندمدت‌تر از کارگران و نیز ایجاد حس ثبات و پایداری شغلی برای آنها (تصویر ۳). اما در شرایطی که نیروی کار ارزان یک مزیت برای صنایع نساجی هند به حساب می‌آید،

تصویر ۳. کارگاه‌های کوچک پارچه‌بافی همراه با نیروی کار ارزان از جمله عوامل رونق صنعت نساجی در هند است. بنارس، هند. عکس: شهرزاد خادمی، ۱۳۹۱.

طول تاریخ چیست؟ چه چیز سبب شده است لباس هندی انتخاب زنان این کشور باشد؟

عوامل اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی زیادی برای این سؤال مطرح است که در ادامه به آنها خواهیم پرداخت.

فرضیه

دولت هند با ایجاد زمینه‌های مساعد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نیز سرمایه‌گذاری در صنعت نساجی باعث حفظ و احیای پوشش زنان شده و از این طریق به حفاظت از منظر فرهنگی کشور خود کمک کرده است.

اقتصاد هند

صنعت نساجی در هند یکی از صنایع نساجی پیشتاز در جهان است. اگرچه تا چند سال قبل ساماندهی نشده بود، اما سناریوی تغییر، پس از آزادسازی اقتصادی، از سال ۱۹۹۱ آغاز شده است. آزادسازی اقتصاد، زمینه مساعدی را برای صنعت نساجی هند فراهم آورد؛ به طوری که در حال حاضر به یکی از موفق‌ترین کشورهای جهان در این زمینه تبدیل شده است. هند منسوجات بسیار کمی وارد می‌کند، این میزان که ارزشی کمتر از یک میلیارد دلار آمریکا در سال ۲۰۰۲ دارد، بیشتر از نیمی از آن از کشورهای آسیایی منطقه تأمین می‌شود. این درحالیست که بنگلادش با تضاد زیادی با این رقم، ۸۴ درصد منسوجات خود را از ۵ کشور بزرگ آسیایی و منطقه‌ای وارد می‌کند و در این اقدام هند را جایگزین ژاپن کرده است (Kyvik Nordås, 2004).

صنعت نساجی نقش عمده‌ای در اقتصاد هند بازی می‌کند. صادرات منسوجات، ۲۷ درصد از کل تجارت هند را به خود اختصاص داده است. علاوه بر این، صنعت نساجی هند ۱۴ درصد کل تولید صنعتی این کشور را تشکیل می‌دهد که این مقدار در حدود ۱۷ درصد از تولید ناخالص داخلی و ۱۷ درصد از درآمد صادرات کشور است. صنعت نساجی هند نیز بزرگ‌ترین صنعت به لحاظ اشتغال‌زایی در این کشور محسوب می‌شود. این صنعت نه تنها به طور مستقیم در قسمت خود باعث اشتغال‌زایی می‌شود بلکه در بخش‌های فرعی دیگر نیز این امکان را فراهم می‌آورد. صادرات صنعت نساجی و پوشاک، در سال ۲۰۰۸-۲۰۰۹ ارزشی در حدود ۲۰/۰۲ میلیارد دلار آمریکا داشته و این در حدود ۱۱/۵ درصد از کل صادرات کشور را تشکیل می‌دهد. این درحالی بوده که واردات کل نساجی به هند در همین سال ۲/۳۳ میلیارد دلار آمریکاست (دفتر مطالعات آماری و راهبردی صنعت نساجی، ۱۳۹۰). شکی وجود ندارد چین و هند هر دو سهام بازار در اتحادیه آمریکا و کانادا را به میزان قابل توجهی بدست خواهند آورد ولی پیش‌بینی تلاطم سهام بازار ممکن است پایین‌تر از حد انتظار باشد. نزدیکی به بازارهای اصلی ضامنی است برای بالارفتن شاخص‌های اقتصاد و نیز تعرفه‌های گمرکی به طور فزاینده‌ای باعث مهار کردن داد و ستد به دلیل چندین بار رد شدن از مرزها می‌شود؛ وسعت بازارهای داخلی هند دلیلی است بر این موضوع. تا آنجا که به هند مربوط می‌شود، برای اینکه متضمن شوند صنایع پوشاک داخلی به منابع ارزان محلی دسترسی خواهند داشت، محدودیت‌هایی بر روی

برای زندگی پیدا کند، اما برخی از آنها با ایجاد تغییرات اساسی در ساری موافق نیستند. ندا محمود - طراح لباس هندی - می گوید، با طول و عرض پارچه ساری مشکلی ندارد و تنها به دنبال پارچه‌های سبک‌تری برای آن است (پاپی، ۱۳۹۰). به جز ساری، لباس‌های دیگری مانند کمیز و شلوار (salwarkameez)، قآگرا چلی (Ghagracholi) و کورتا (Kurta) نیز از لباس‌های سنتی هند به شمار می‌آیند که امروزه زنان از آنها به دلیل سهولت در پوشیدن و راحتی هنگام کار بیشتر استفاده می‌کنند (تصویر ۴). شرکت‌های تولیدی و طراحی بسیاری هستند که با طرح‌های نوین پارچه و لباس خود زمینه استقبال زنان از پوشاک هندی را فراهم آورده‌اند. تنوع در رنگ، تکنیک‌های پیشرفته دوخت، استفاده از موتیف‌های هندی بر روی لباس و تنوع در الحاقات لباس از جمله عوامل مؤثر در موفقیت آنهاست. تمام عوامل ذکر شده به همراه عوامل دیگری مانند تبلیغات مؤثر، ساخت فیلم‌های بالیوودی و پوشیدن لباس هندی توسط هنرپیشه‌های محبوب مردم، همگی اقدامات دولت برای رونق صنعت نساجی و پوشاک و ایجاد زمینه‌ای مساعد است که در آن زنان به کدام نوع از پوشش روی آورند؛ پوشاک با طراحی

انرژی گران‌قیمت، نرخ سود بانکی بالا و تعرفه‌های گمرکی بسیار زیاد است. همچنین شرکت‌ها نیازمند وفق دادن خود با شرایط بازار جهانی هستند و با افزایش رقابت در بازار، تولیدکنندگانی باقی خواهند ماند که نوآوری داشته باشند. فعالیت‌هایی مانند سرمایه‌گذاری بر روی بخش‌های تحقیق و توسعه و همچنین بخش‌های طراحی پارچه بسیار اهمیت دارد و می‌تواند به عنوان کلید موفقیت آنها به شمار آید.^۲

خلاقیت در طراحی و به‌روز کردن جامه هندی

در این شرایط، جامعه هند هشدارهایی را می‌شنود؛ اینکه اگر ساری با زندگی امروز زنان هندی متناسب نشود، نسل جوان این لباس سنتی را فراموش خواهد کرد. برای باور این زنگ خطر، کیمونوی ژاپنی‌ها به عنوان مثال ذکر می‌شود؛ لباسی که امروز به مراسم رسمی همچون آیین‌های عبادی یا عروسی محدود شده است. اگرچه طراحان لباس هند، با این شعار که لباس، بوم خوبی برای نوآوری است، برای نجات ساری از فراموشی به صحنه آمدند تا خلاقیت به خرج دهند و ساری فرصت دیگری

تصویر ۴. نمونه‌ای از لباس زنان هند. ۱. کمیز و شلوار. ۲. قآگرا چلی. ۳. کورتا. مأخذ: www.indusdiva.com

به ندرت می‌توان کانالی را پیدا کرد که فیلم‌ها و برنامه‌های هندی پخش نکند. این درحالیست که امروز هند در عرصه جهانی پیشرفته‌ترین موقعیت را در فناوری‌های جدید و در عرصه‌های علوم انسانی دارد.

«علی بلوک‌باشی»، محقق و مردم‌شناس برجسته قایل به دو فرهنگ و هویت عیان و پوشیده است؛ هویت عیان، همان لباس است و رفتارهایی که دیگران با چشم می‌بینند. لباس سنتی یک نماد و هویت است. پوشش، یک عنصر مادی از فرهنگ است و هر اقلیم پوشاک مربوط به خود را دارد که آن پوشاک مطابق با آن محیط زیست و اقلیم و فرهنگ آن است؛ نسل به نسل انتقال یافته و براساس آن نظام اجتماعی حاکم نیز پدید آمده است. به همین جهت در هر جامعه تنوع لباس در زنان بسیار بیشتر و در مردان کمتر است. در بسیاری از نقاط جهان مانند هند، وجود منابع سنتی سبب شده است استفاده پهنه‌ای از آنها برای تأمین لباس و پوشش در جوامع مدرن شود و حتی فرهنگ این لباس‌ها را به جوامع دیگر از جمله جوامع غربی نیز صادر می‌کنند. البته نبود الزام، یک شرط اساسی است. یعنی داوطلبانه بودن پوشش می‌تواند نقشی اساسی در انتخاب آن داشته باشد. برخی از کشورهایی که توانستند فرهنگ‌سازی موفق انجام دهند، آنهایی بوده‌اند که مسئله الزام را از کار خود بیرون بردند.^۲

جهانی‌شدن - که جهانی‌شدن فرهنگی جزو اصلی و جدایی‌ناپذیر آن است - نوعی فرایند و تحول دیالکتیکی را سبب می‌شود. در این بین جایگاه کشورهای مختلف، متفاوت است؛ برخی فرهنگ‌ها به آسانی در برابر فرهنگ جهانی با فرهنگ‌های دیگر مستحیل می‌شوند، برخی دیگر موضعی سرسختانه و ستیزآمیز نسبت به فرهنگ مهاجم اتخاذ می‌کنند، شماری از فرهنگ‌ها به همزیستی مسالمت‌آمیز تن می‌دهند و تعدادی هم گفت‌وگو و تبادل فرهنگ را گریزناپذیر می‌دانند.

حفظ سنت‌ها برای حفظ منظر فرهنگی

در هند نگرش متمایزی به زمان گذشته وجود درد: آنچه‌ان که «نهرو» می‌گوید، هند بیشتر شبیه یک «نسخه خطی باستانی» است تا به گفته لینچ «کولاژ زمان» که در آن «لایه‌های تفکر بر روی هم قرار گرفته و بر روی آنها خیال‌های واهی حک شده است» و جایی است که تمام لایه‌ها خیلی زود همزیستی خواهند کرد تا شخصیت پیچیده هند را بسازند (Nehru, 1946: 47). در فرهنگی که به تناسخ اعتقاد دارند بیهوده به نظر می‌آید از ایده‌هایی مانند ثبت ملی بناهای تاریخی استفاده کنیم. سیمای هند که به لحاظ تاریخی مهم قلمداد می‌شود، به مرور زمان تغییر می‌کند. نه تنها در آن اشکال و وقایع، قامتی تازه پیدا می‌کنند یا ارزش خود را از دست می‌دهند، بلکه بقیه جنبه‌های گذشته باری دیگر برای نگهداری، ارزشمند، یا برای دورانداختن واجد شرایط

هندی یا برنده‌های معروف که در همه جای دنیا دیده می‌شوند؟ سیاست دولت برای استفاده زنان از پوشاک هندی چیست؟ دیکته و دستور یا آزادی انتخاب؟

چه عواملی سبب رواج نوعی از پوشش می‌شود؟

• نحوه ارائه: مهم‌ترین و اولین موضوع است. وقتی لباسی تحت عنوان لباس ملی و اجباری مطرح می‌شود، هر اندازه منطبق با فرهنگ و سنت‌های یک کشور باشد نوعی موضع‌گیری در پی دارد.

• تبلیغ درون‌گروهی: علاوه بر رسانه، دیدن و رواج یافتن دو عنصر متأثر از یکدیگرند. مد و طرح‌های لباس به طور مستقیم تبلیغ نمی‌شوند بلکه با دیدن بر تن دیگران است که رواج پیدا می‌کند و این اثرگذاری زمانی که لباس بر تن یک ستاره و قهرمان باشد، چندین برابر می‌شود.

• برچسب‌زنی: برای تمییز خود از دیگری، در راستای خواست خودبیان‌گری و کمتر در راستای خودآگاه‌گری و نیز در پاسخ به تعلق داشتن به یک خرده فرهنگ و یا مجموعه‌ای از خرده فرهنگ‌ها به کار می‌رود. دیگر لباسی که برای مثال برچسب Nike دارد تنها به خاطر پوشش و کیفیت خریداری نمی‌شود، بلکه لباس بیان و برچسب سبک زندگی، نوع تفکر و اندیشه می‌شود.

• میزان دسترسی و قیمت: در جهان امروز که اقتصاد جهانی شکل گرفته و افراد خیلی راحت به مدل‌های غربی که از کیفیت بالایی برخوردار است، دسترسی دارند دلیلی برای رجوع به مدل‌های بومی با قیمت‌های هنگفت و میزان دسترسی پایین، وجود ندارد (www.avayefarhangi.blogfa.com).

جامعه‌شناسی و سیاست‌های دولت برای رواج پوشش هندی زنان

«ناصر فکوهی» جامعه‌شناس و استاد دانشگاه از سفرش به هند چنین می‌گوید؛ آنها (هندی‌ها) بسیار وطن‌دوست هستند و این وطن‌دوستی لزوماً به خاطر وجود زبان یا دین یا سنت واحد نیست، زیرا در هندوستان صدها زبان و فرهنگ و دین با یکدیگر در همزیستی به سر می‌برند. چیزی که برای او بسیار جالب بوده، با وجود اینکه مخاطبان او غالباً افرادی با تحصیلات عالی در غرب بودند اصرار آنها در پوشیدن لباس‌های سنتی خود در بهترین موقعیت‌هاست. البته پوشش آنها به دو نوع است: در مواقع عادی و در کار ممکن است لباس‌هایی غربی بپوشند؛ اما در مواقعی که مراسم تشریفاتی و ارزنده‌ای دارند حتماً از پوشش سنتی استفاده می‌کنند. کمتر زنی در هند دیده می‌شود که «ساری» (لباس سنتی زنان هند) نپوشیده باشد. نکته جالب دیگر اینکه در کانال‌های متعدد ماهواره‌ای و کابلی تلویزیون‌ها

این موضوع مستلزم رهاکردن معیارهای جهانی "اعتبار" و "امانت" تاریخی است. در نهایت هرگونه تلاش برای حفاظت از منظر فرهنگی در کشورهای در حال توسعه‌ای مانند هند باید با توسعه شالوده کلی که شامل (و نه محدود به) ترفیع اشتغال، تقویت و حمایت کردن از صنایع دستی سنتی و کاهش فقر است پیوند نزدیک داشته باشد (Jain & Clancy, 2011).

می‌شوند (Lowenthal & Marcus, 1981: 220). این جنبه از فرهنگ هندی خواستار بازنگری دوره‌های "دوره یا عصر" و "بیانیه" است تا باعث همگن شدن فرایندهای حفاظت از منظر فرهنگی شوند. اینجا، اهمیت عوامل غیر عینی و ذهنی میراث در هند مانند آداب و سنن، پوشش، تشریفات مذهبی، فرهنگ فولکلور، تکنیک‌ها و غیره برخلاف مواد و مصالح عینی مانند ساختمان‌ها، فضاهای باز و مواردی از این دست، مطرح می‌شود.

نتیجه‌گیری

هند کشوریست پرجمعیت با ادیان مختلف و آداب و سنن متنوع که همگی به طور مسالمت‌آمیزی در کنار هم زندگی می‌کنند و به حقوق یکدیگر احترام می‌گذارند. این خوی در سردمداران حکومتی هند نیز دیده می‌شود. رمز موفقیت دولت هند بعد از ایجاد تمام زمینه‌های رشد صنعت نساجی و پوشاک مانند حمایت از تولیدکنندگان داخلی، وضع قوانین گمرکی، تبلیغات، نیروی کار ارزان، طراحی خلاقانه و به‌روز و عوامل دیگری از این دست، آزاد گذاشتن مردم در انتخاب پوشش بوده به نحوی که لباس هندی انتخاب زنان هند است و نه یک دیکته و دستور دولتی.

دولت هند از این طریق به دو جهت به حفاظت فرهنگ و سنت‌های خود پرداخته است؛ یکی آنکه سبب شده پوشش سنتی زنان جامعه به عنوان بخشی از هویت آن باقی بماند و دیگر آنکه به احیای منظر فرهنگی خود پرداخته است تا جایی که در دنیای مدرن امروز که ساخت و سازها همگی به سوی یک سبک جهانی حرکت می‌کنند، این منظر شهرهای هند است که به لحاظ فرهنگی همچنان هویت خود را حفظ کرده است.

پی‌نوشت

۱. برگرفته از مقاله‌ای با نام "پوشاک، سمبل فرهنگی" درج شده در وب سایت www.seemorgh.com
۲. برگرفته از مقاله‌ای با نام "نقاط قوت و ضعف صنعت نساجی و پوشاک هندوستان" که در تاریخ ۲۱ اردیبهشت ۱۳۹۰ در وب سایت www.kohanjournal.com منتشر شده است.
۳. برگرفته از www.anthropology.ir گفتگوی ناصر فکوهی با علی بلوک‌باشی.

فهرست منابع

- بیاتی، لیلا. (۱۳۹۰). نگاهی به روابط تجاری ایران با هندوستان و بررسی وضعیت صنعت نساجی و پوشاک کشور هندوستان. تهران: دفتر مطالعات آماری و راهبردی صنعت نساجی (انجمن صنایع نساجی ایران).
- پای، مریم. (۱۳۹۰). تلاش هندی برای نجات ساری. روزنامه اینترنتی جام جم (www.jamejonline.ir).
- mapsofindia.com (تاریخ مراجعه ۹۱/۸/۱۵)
- www.avayefarhangi.blogfa.com (تاریخ مراجعه ۹۱/۸/۲۰)

- Jain, P. & Clancy, G. (2011). Preserving Cultural Landscapes: A Cross-Cultural Analysis. *In Exploring the Boundaries of Historic Landscape Preservation*; Goercheus, C., MacDonald, C., Eds.; Clemson University Digital Press: Clemson, SC, USA; pp. 15–29.
- Kyvik Nordås, H. (2004). *The Global Textile and Clothing Industry post the Agreement on Textiles and Clothing*. World Trade Organization, Geneva, Switzerland.
- Lowenthal, D. & Marcus, B. (1981). *Dilemmas of preservation. In Our past before us: Why do we save it?*, ed. David Lowenthal and Marcus Binney. T. Smith. London, England.
- Nehru, J. (1946). *The discovery of India*. John Day Co. New York, USA.